

Türkmenistanyň asyrlardaky ýadygärlikleri

XI-XIX arhitektura

Category: Kitapcy, Taryhy ýerler

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türkmenistanyň XI-XIX asyrlardaky arhitektura ýadygärlikleri
TÜRKMENISTAN'IN XI-XIX. YÜZYILLAR MİMARİ ANITLARI

İlk çağlardan beri çok sayıda medeniyete beşiklik eden Türkmenistan, Türklerin X. yüzyıldan itibaren bölgeye yoğun göçleri ve ardından da bu topraklara hakim olmalarıyla yeni bir kimlik kazanmıştır.

Karahanlıların 999'da Buhara'yı alarak Sâmânî hakimiyetine son vermeleri ile yeni bir süreç başlamış ve bu dönemde Horasan Gaznelilerin eline geçmiştir. Fakat Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nda (1040) Gaznelilere karşı kazandığı zaferle bütün Horasan'a ve ardından da Harezm'e hakim olmuşlar ve bölgede çok büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Onların ortaya koydukları mimari eserler bu medeniyetin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Selçukluların bu alanda kaydettiği gelişme 1157'de Sultan Sancar'ın ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Harezmsahlarla sürmüştür.

Yazık ki gerek Selçukluların, gerek ise Hârezmsahların mimari anıtları, 1220/21'deki Moğol istilaları sırasında büyük ölçüde yıkılmış ve tahribata maruz kalmıştır. Onun içindir ki bugün Merv, Ürgenç, Dehistan, Serahs, Amûl (Çarçöv) gibi eski Türk yerleşim yerlerinde pek az sayıda Selçuklu ve Hârezmsahlı eseri günümüze gelebilmiştir.

Söz konusu işgal ve yağmalardan bir süre sonra, Altın Ordu Hanlığı'nın Harezm vilayet merkezi olan Ürgenç, mimarlık alanında büyük gelişme göstermiştir. Ancak 1378'de Timur'un şehri işgalinde yine mimari yapıların çoğu yıkılmış ve onlardan da az sayıda eser ayakta kalabilmiştir.

Horasan'da ise, Moğol istilasından ancak iki yüzyıllık bir

aradan sonra imar işlerinde hareketlenmeler görülür.[1] XV. yüzyılın başlarından aynı yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu dönemde, önceden viran olmuş şehirlerin bir kısmı canlandırılmaya çalışılırken, yeni yapılar inşa edilmiş ve çeşitli şekillerde harap hale gelen bazı binalar da onarılmıştır.

Timurluların yıkılmasından sonra XVI. yüzyılın başlarından itibaren Türkmenistan mimarisinde de bir durgunluk ve gerileme dönemi başlamıştır. Zira, Timurlulardan sonra ülke topraklarını paylaşan Özbek Hanları ve Safeviler arasındaki savaşlar bölgede siyasi istikrarın bozulmasına yol açmış; bunun bir sonucu olarak da Ortaçağ ticaret yolları önemini yitirmiştir. Dolayısıyla oluşan ekonomik sıkıntılar, artık büyük çapta mimari eserlerin inşa edilmesine imkan tanımamıştır.

Buhara Emirliği ve Safevi idaresindeki Türkmenler, ağırlıklı olarak köy yerleşimlerinde veya küçük şehirlerde kendi kültürlerini devam ettirmişlerdir. O dönemde yerleşim için vahalardan başka, özellikle buğday ekimine elverişli olan Kopet dağı çevresindeki vadi ve düzlükler seçilmiştir. Bunlardan Peştak ve Anev, küçük kentler olmakla birlikte son devirlerde Türkmen şehirciliğinin en belirgin örnekleridir. Fakat ne yazık ki, istilalar ve depremler sonucunda onlardan günümüze pek bir eser kalmamıştır.

XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu dönemde, mevcut mimari gelenekler çerçevesinde, bir yenilik getirmeyen ve ihtiyacı ön plana alan, çoğunlukla kerpiçten yapılar inşa edilmiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yapılmış medreselerle karşılaşılmaktadır. Bazıları külliye şeklinde ele alınan bu yapılardan Merv çevresindeki Yolöten'de Muhammed Ahun Baba Külliyesi, Mari yakınlarındaki Uraz Muhammed ve Köne Ürgenç'teki Daşmescid medreseleri ile Kâkâ'da yerleşim yerinin adıyla anılan Medrese (Kâkâ Medresesi) akla gelen başlıca örneklerdir.

Türkmenistan'ın (Türk Devri) mimari anıtları, Merv, Ürgenç, Dehistan ve Serahs yerleşim yerlerinde yoğunlaşmaktadır. Bu

nedenle, mimari anıtları, bu eski kentlere göre tanıtmaya çalışacağız.

■ Merv

Murgap nehrinin aşağı kısmında bulunan verimli bir vahanın en önemli yerleşim ve idare merkezi olan Merv, bugün Bayramalı yerleşim yerinin yanında tamamen harap bir kent görünümündedir.

Ahamenidler'den sonra Selevkoslar, Partlar, Sasaniler, Müslüman Araplar ve Sâmanîlerin hakim olduğu şehre, Türklerin ilk kez ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sâmanîler, 922-994 tarihleri arasında Horasan valiliğini Türk soyundan Simcurilere verdiler. 992'de, Merv'i Faik adlı bir Türk'ün idare ettiği bilinmektedir.[2] Fakat Türklerin toplu olarak Merv'e gelip yerleşmeleri, 1035'te başlamış; 1040'da kesin şekilde Selçuklular'ın sahip olduğu şehir, bu tarihten itibaren önceleri devletin üç büyük merkezinden biri iken, Sultan Sancar'ın hükümdarlığında 'payitaht', yani başkent olmuştur. İlim ve kültür bakımından çok ileride bulunan Merv, Selçukluların elinde ilk yıllarından itibaren bir Türk şehri karakterinde gelişme göstermiş ve başkent olduğu dönemde (1118-1157) en parlak devrine ulaşmıştır.

Merv'in bu parlak dönemi, esasen Melikşah'ın emriyle 1070-1080 yılları arasında, Gâvur Kale'nin batısında, Sultan Kale'nin inşa edilmesiyle başlamıştır.[3] XI-XII. yüzyıl yerleşmesini çeviren Sultan Kale, 1095'te Arslan Argun, 1153'te de Oğuzlar tarafında tahrip edilmiş; fakat 1220/21'deki Moğol istilasına kadar her defasında yeniden onarılarak kullanılmıştır. Kalenin bugün de kerpiçten sur kalıntıları yer yer izlenebilmektedir. Onun kuzeydoğusundaki Şehriyar Kale, Selçuklu Saray ve diğer hükümet binalarını kuşatan bir İçkale'dir. Sultan Kale ile aynı zamanlarda kurulduğu sanılan bu kalede, o dönemden kalan harap birkaç yapı kalıntısı mevcuttur. Büyük bir Selçuklu Saray Külliyesi'ne ait bu kalıntılardan kuzeybatıdaki muhafız birliğinin barınağı, orta kısımdakilerin ise Sultan Köşkü ve Divanhane oldukları kabul edilmektedir. Bugün

yalnızca birkaç duvar parçası ve yer yer kümelenen kerpiç yığınlarından ibaret bulunan Köşk, iki katlı ve dört eyvanlı-avlulu bir plan arz etmektedir. Pugaçenkova 1950'lerdeki araştırmalarında, binanın iki katında elli kadar mekân tespit etmiştir. Nispeten daha iyi korunduğu gözlenen ve dıştan gofralı duvarlarıyla dikkati çeken Divanhane ise uzunlamasına dikdörtgen, tek hacimli iç mekândan ibaret olup, üzeri tonozla kapatılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Merv'in mimari yapıları, Moğol istilasında (1220/21) büyük bir tahribe maruz kalmıştır. Kale ve hisarları yerle bir edilen şehirde cami, medrese, han, hamam ve kütüphaneler yakılıp-yıkılmıştır. Bu işgal ve yağmalardan geriye yalnızca birkaç mimari eser ayakta kalabilmiştir. Bunlardan en eski tarihli ve kitabeli olanı, Sultan Kale'nin 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan Muhammed ibn Zeyd Türbesi'dir. Türbe, içte mekânı dört yönden kuşatan tuğladan kûfi kitabesine göre, 1112/13 tarihinde dönemin Merv valisi Şerafeddin Ebu Tahir tarafından inşa ettirilmiştir. Kare planlı yapının üzeri, tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin kuzey yönündeki giriş cephesi tuğladan geometrik süslemelerle gösterişli bir kompozisyon sergilemektedir. Daha sonraki dönemlerde, eserin kuzey tarafına bir mescid; doğusuna da başka bir türbe yapısı eklenmiştir. Güney ve batı cepheleri de 1930'lardaki onarımında yeni tuğlalarla kaplanmıştır.

Sultan Kale'nin hemen hemen merkezinde yer alan Sultan Sancar Türbesi, yalnız Merv'in değil, aynı zamanda XII. yüzyılda İslâm dünyasının en önemli mimari anıtı olarak ayakta durmaktadır. Sultan Sancar'ın XII. yüzyılın ortalarında kendisi için Serahslı mimar Muhammed bin Atsız'a bina ettirerek 'Dar'ül Ahiret' adını verdiği türbenin bir külliye yapısının çekirdeğini oluşturduğu en son yapılan kazı ve araştırmalarla anlaşılmıştır. Yâkut'un türbeyle ilgili kaydettiği bilgiler de bunu doğrulamaktadır. Kare planlı kübik bir gövde üzerinde, galeriler şeklinde yükselen türbeyi, içten 17 m. çapındaki nervürlü kubbesi örtmektedir. Yapı orijinalde çift kubbeli iken, dış kubbe yıkılmış; bir günlük yoldan gözüktüğü söylenen[4] firuze renkli çiniler de yok olmuştur.

Merv'de Büreyde el Eslemî ve Hakem el Gıfarî (r.a.) adındaki sahâbî türbeleri ile Yusuf Hemedani Türbesi'nin de Moğol işgalinden önce de mevcut olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak bugünkü yapılar daha sonraki dönemlerden kalmıştır. Sultan Kale'nin güneydoğusunda eski bir mezarlıkta yan yana bulunan sahâbî türbeleri, XV. yüzyılın başlarında Şahruh tarafından yeniden yaptırılarak, bunların kuzey yönünde iki eyvan ve batı yönünde de bir mescid inşa ettirilmiştir. Kare planlı ve üzeri kubbeli olan türbeler, XX. yüzyılın başlarında yeniden onarım görmüştür. Bu yapılar o günkü şekliyle ayakta; fakat, yıkılan mescidin yerine son yıllarda yenisi yapılmıştır.

Sultan Kale'nin kuzeydoğusunda yer alan Yusuf Hemedani Türbesi, 1140'da vefat eden Hoca Yusuf Hemedani adına bina ettirilmiştir. İlk yapı Moğollar tarafından tahrip edildiği için, türbe daha sonraları tamir görmüş olmalıdır. XVI. yüzyılın başlarında türbenin güney tarafında; 1890 yılında da kuzey yönünde bir mescit yaptırılmıştır. Her iki bina da orijinalliğini korurken, türbe son zamanlarda geçirdiği bir restorasyonla tamamen yenilenmiştir.

Merv'in diğer bir mezar anıtı, Kız-bibi Türbesi'dir. Sultan Kale'nin biraz güneybatısında yer alan eserin kimliği tam olarak aydınlatılamamıştır. XII. yüzyıldan bir Selçuklu eseri olması gereken yapı, yakın zamanlarda esaslı bir restorasyonla yenilenmiştir. Dört yönde açıklığı bulunan kare planlı türbenin üzerini tromplu, sivri bir kubbe örtmektedir.

Yâkût, şehirde on vakıf kütüphanenin bulunduğunu kaydederek bunların adlarını da saymaktadır.[5] Ancak bunlardan eser kalmamıştır.

Moğol işgalinde Murgap Bendi'nin yıkılmasıyla Merv Vahası çöl haline geldiği için, uzun süre şehirde ve çevresinde yapılaşma açısından kayda değer canlanma görülmemektedir. Ancak çok sonraları, XV. yüzyılın başlarında Timurlu Şahruh'un emriyle Merv'de bazı yapılar ve su bendi (Sultanbend) onarılarak, şehir yeniden imar edilmiştir. Devrin tarihçisi Hafız-î Ebru'nun kaydettiğine göre Şahruh, Sultan Kale'nin güneyinde 'Yeni Merv' de denilen Abdullah Han Kale'yi kurdurmuş; gerekli

binaların inşası tamamlanınca, buraya başka yerlerden insanlar getirterek yerleştirmiştir. Aşağı yukarı on yıl zarfında şehir, yine bağ-bahçeleri, çarşı-pazarları, cami, medrese, han-hamam gibi yapılarıyla canlı bir görünüme kavuşturulmuştur. Ne var ki, o devrin yapılarından da pek az mimari eserin kalıntısı günümüze ulaşabilmiştir. Tarihi kaynaklardan bu dönemin camileri arasında en önemlisinin, 1417'de Şahruh tarafından inşa ettirilen Merv Camisi olduğunu öğreniyoruz. Şah Abbas devrine kadar işlevini sürdüren ve XIX. yüzyılın ortalarında yarı yıkık bir hal alan bu cami, bugün mevcut değildir.

Sultan Kale ile Abdullah Han Kale arasında, yöre halkı tarafından "Hacı Melikin Tandırı" şeklinde adlandırılan üç yapı kalıntısı görülmektedir. Aslında buzhane olarak inşa edilen bu yapıların en büyüğü XII. veya XIII. yüzyıldan, diğerleri XV. yüzyıldan kalmadır. Bunlar; kerpiçten, konik görünümlü ve tek girişli basit bir iç hacimden ibarettirler. Abdullah Han Kale'nin kuzeybatı tarafında yer alan Bayramali Han Kale, Merv kalelerinin sonuncusudur. İnşa tarihi kesin olarak tespit edilemeyen yapının XVII-XVIII. yüzyıllarda bina edildiği sanılmaktadır.

■ Merv Çevresindeki Mimari Anıtlar

Merv çevresinde, bir kısım vaha ve çöl alanlarda, işgallere, kasten yıkımlara ve zamanın tahribatına rağmen nispeten korunabilmiş, mimarlık tarihimiz için çok önemli sayılan bazı yapı ve yapı kalıntıları mevcuttur. Yolöten'deki Talhatan Baba Camisi kuşkusuz bunların başında yer almaktadır. Genelde XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyılın başlarında, Büyük Selçuklu döneminde inşa edilmiş olması gereken caminin banisi ve sanatçısı bilinmediği gibi, bununla ilgili bilgiler de rivayetlerden öteye gitmemektedir. 18×10 m. boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı, ortada, mihrap ön bölümünde, 7,30 m. çapında tek kubbeli, yanlarda çapraz tonozlarla enine doğru genişleyen bir plana sahiptir. Kubbeye tromplarla geçilmiştir. Çapraz tonozlu kısımlarla kubbenin

örttüğü hacim, ortada yalnızca dikdörtgen birer payeyle bölünmekte, bunlar arasında geçiş, sivri kemerli ikişer açıklıkla sağlanmaktadır. Cami, plan şemasıyla olduğu kadar, tuğla işçiliği ile bunların meydana getirdiği geometrik-bitkisel kompozisyonlar bakımından da üzerinde durulması gereken bir yapıdır.

Merv Vahası'ndaki Çilburç ve Başane (Kurtlu Tepe) camileri ise sağlam olarak günümüze gelememiştir.

Merv yerleşim yerinin dışında, ıssız yol güzergâhlarında inşa edilen ve halen çok harap bulunan kervansaraylar, türlerinin erken örnekleri olmaları bakımından ayrı bir öneme sahiptirler. Merv-Amûl yolu üzerindeki Akçakale Kervansarayı, iki avlulu tasarımıyla bu bölgedeki kervansarayların en büyüğüdür. Buna karşılık El Asker Kervansarayı tek avlulu bir yapıdır. Merv-Harezm yolundaki Ode Mergen (Merguen) Kervansarayı kare bir avlu etrafında ahır ve konaklama mekânlarının belli düzende ve simetrik tarzda dizilmesinden oluşmaktadır. Başane (Kurtlu Tepe) Kervansarayı bunlardan farklı bir plana sahiptir. İşlevi tartışmalı olmakla birlikte bu yapı, avlulu ve kapalı hol bölümleriyle, Anadolu Selçuklu sultan hanlarında görülen klasik plan şeklinin öncüsü olarak kabul edilmektedir. Kitabeleri bulunmadığından kesin tarihleri tespit edilemeyen söz konusu yapılar, XI-XII. yüzyıllara ve Selçuklu dönemine tarihlendirilmektedir.

Merv çevresinde, bölgeye dağılmış haldeki bazı mezar anıtları da dikkat çekicidir. Hüdayi Nazar Evliya, İmam Şafii, İmam Bekr ve Abdullah ibn Büreyda türbeleri, Türk-İslâm mezar anıtlarının erken örneklerinden sayılmaktadır. Kare planlı ve üzerleri birer kubbe ile örtülü bu yapılardan, yalnızca İmam Şafii Türbesi, altta kriptâ bölümü ile iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kitabeleri bulunmadığı için kesin tarihleri tespit edilemeyen türbeler XI-XII. yüzyıllar olarak verilmektedir.

■ Ürgenç (Gürgânç)

Eski Harezm'de ve bugün Kuzey Türkmenistan'da Daşhovuz'a bağlı Köne (Köhne) Ürgenç adıyla anılan ilçe merkezinin hemen

yanında yer alan eski kent, birkaç tarihi yapıdan ibaret bir harabe görünümündedir.

Ortaçağ kaynaklarında Cürcaniye ve Gürgânç şeklinde kaydedilen Ürgenç, Sâ mânîler'in yıkılmasından sonra 1017'de Gazneli topraklarına katılmış ve Sultan Mahmud kumandanlarından Altuntaş'ı "Harezmşah" unvanıyla buraya vali tayin etmişti. Daha sonra kent, 1043'te Selçuklu topraklarına dahil edildi ve bölgenin eyalet merkezi haline getirildi.[6] Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah devirlerinde yörenin fiilen bu sultanların tayin ettikleri valiler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Hatta, 1066'da Alparslan'ın Ürgenç'e gelerek şehri imar ve orada bir cami inşa ettirdiği, oğlu Arslan Argun'u da Harezm valiliğinde bırakarak Merv'e döndüğü kaydedilmektedir.[7]

Harezmşahlar devrinde, bu devletin başkenti olarak ayrı bir önem kazanan Ürgenç'te, özellikle Sultan Alâeddin Tekeş (1172-1200) ve oğlu Muhammed II (1200-1220) zamanında birçok yapı inşa edilmiştir. Öyle ki XIII. yüzyılın başlarında, medrese ve kütüphaneleriyle şehir, devrinin en parlak ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir.[8] Ancak, Ürgenç'in bu parlak ve hızla gelişen dönemi, Moğollar'ın 1221'de kenti kuşatmasıyla son bulmuştur. İşgalde, Ceyhun (Amuderya) nehrinin suyunu kapayan büyük bendin açılmasıyla suların istila ettiği kent, yerle bir olmuştur. Devrin tarihçisi Cüzcanî bu işgal sonucunda birisi Sultan Tekeş'in türbesi, diğeri Köşk-i Akçak[9] denilen 'Eski Saray'[10] olmak üzere Gürgenç'te (Ürgenç) geçmişten hatıra iki binanın kaldığını kaydetmektedir.[11] Yapılan araştırmalar da bunu büyük ölçüde doğrular niteliktedir. Zira Ürgenç'te Moğol öncesinden ancak birkaç yapı günümüze gelebilmiştir. Bunlardan birisi, eski kent merkezinde bulunan Fahreddin Razi Türbesi'dir. Son zamanlarda yapının kimin adına inşa ettirildiğine ilişkin bir kısım görüşler ileri sürülmüşse de bunun ünlü düşünür Fahreddin Razi için yaptırılmış bir makam türbesi olduğunu kabul etmek gerekmektedir.[12] Ustası ve inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapıyı XIII. yüzyılın başlarına ve Moğol istilasından önceye (1210/20) tarihlendirmek mümkündür. Kare

planlı türbe, üstte onikigen bir karnak ile yükselerek yine onikigen pramidal bir külahla son bulmaktadır. İçteki sadeliğine karşılık, piramidal külahındaki firuze sırlı tuğlaların oluşturduğu eş kenar dörtgenlerin meydana getirdiği süslemeler ile girişin bulunduğu doğu cephenin zengin terrakotta bezeme kompozisyonu ilgi çekicidir. 0 dönemden günümüze ulaşabilen diğer önemli bir yapı Sultan Tekeş Türbesi'dir. Yapı, Ürgenç merkezinde, Kutluğ Timur Minaresi'nin 100 m. kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Kesin tarihi ve mimarı bilinmemekle birlikte, XII. yüzyılın sonlarında (1200'den önce), Sultan Alâeddin Tekeş'in kendisi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.[13] Türbe, kare planlı bir alt kütlenin üzerinde, hemen hemen bunun yüksekliğine eşit, prizmatik üçgen çıkıntılı nişlerle teşkilatlandırılmış silindirik gövdenin içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmesinden oluşmaktadır. Külah kısmı, firuze sırlı tuğlaların meydana getirdiği geometrik süslemesiyle, ilk bakışta dikkati çeker. Kendine özgü bir mimari kuruluşa sahip olan yapının kare gövde kısmı, kuzeydeki mukarnaslı yüksek taçkapısı ve onun iki yanında kabartma tuğlalardan oluşturulan dekorasyon dışında sade bir görünüş arz etmektedir.

0 dönemin başka bir anıtı, Ürgenç'in içkalesi olduğu anlaşılan Ak Kale'nin kalıntılarıdır. Bugün oldukça harap durumdaki kalenin sur duvarlarından bazı bölümlerin günümüzdeki yüksekliği 6 m'yi bulmaktadır. Ortalama 2 m. kalınlığındaki sur duvarları yer yer kulelerle takviye edilmiştir.

Ürgenç'te "Daşkale" adı verilen mevkide, kemer yüzeyleri mozaik çinilerle süslü bir Taçkapı dikkati çekmektedir. Ancak kitabesi mevcut olmayan bu yapı elemanın tarihi ve ait olduğu binanın türü de kesin şekilde tespit edilememektedir.[14]

Moğol yağmasından bir süre sonra, Altın Ordu Hanlığı kurulmuş[15] ve Harezmi de bu devletin hakimiyetine girmiştir. 0 dönemde, Avrupa'dan Asya'ya giden yol güzergâhındaki en önemli ticari merkezlerden biri[16] olması, Ürgenç'in kısa zamanda harabelikten kurtularak, yeniden imar edilmesini sağlamış; XIV. yüzyılın ortalarında ünlü pazarları, geniş caddeleri ve birçok yapıları ile kent eski görkemine

kavuşmuştur.[17] Ancak Timur, Ürgenç üzerine düzenlediği beş sefer sonucunda kenti ele geçirmiş (1388) ve Harezmîlilerin kendisine karşı koymalarına öfkelenerek, şehir halkının Semarkant'a götürülmesini ve burasının tamamen yıkılarak yerine arpa ekilmesini emretmiştir.[18] Bu emir belki tamamıyla yerine getirilememiş; fakat yapılan tahribatlarla mamur bir şehir harabe yığını haline getirilmiştir.[19] Kutluğ Timur Minaresi ile Törebeg Hanım ve Necmeddin Kübra türbeleri bu yıkımdan kurtulabilen mimari anıtlardır.

Ürgenç'in eski kent merkezinde yer alan ve bugün Köne (Köhne) Ürgenç'in adeta sembolü haline gelen Kutluğ Timur Minaresi, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Altın Ordu Hanlığı'nın Harezm valisi Kutluğ Timur (1321-1336) tarafından inşa ettirilmiştir.[20] Bağlı bulunduğu yapıdan günümüze bir şey kalmadığından minarenin ne amaçla yapıldığı zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Ancak, araştırmalar ve yapının konumu, bunun muhtemelen Ürgenç'in XIV. yüzyıl Cuma Camisi'ne ait olduğunu göstermektedir.[21] Orta Asya'nın en yüksek minaresi olan bu yapının mevcut yüksekliği 60,63 m.'dir. Halen şerefe ve üst kısmı yıkıktır. Orijinalde ise 65 m. civarında olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde, zemin seviyesinde taban çapı 11,64 m. ve en üst kısmı, 2,83 m. genişliğindeki silindirik formlu minare, yukarı doğru daralan konik bir görünüşe sahiptir. Yapının üstten zamanla 1,40 m. kadar kuzeybatı yönde eğildiği dikkati çekmektedir. Tuğla minarenin silindirik gövdesinde, üçü kitabe olmak üzere, toplam 18 kuşak bulunmaktadır. Eserin 51 m. seviyesinde yer alan şerefe kısmı, tamamen tahrip olmuş ve geriye şerefeye geçilen iki kapı açıklığı ile petekleri tutan ağaçların yerlerine işaret eden delikler kalmıştır. Orta Asya'da Vabkent ve Kalyan minarelerine benzediği sanılan şerefenin şekli konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Ürgenç'in eski kent merkezinde ve Kutluğ Timur Minaresi'nin kuzeybatısında yer alan Törebeg Hanım Türbesi'nin de kesin tarihi bilinmemektedir. Harezm valisi emir Kutluğ Timur'un hanımı Törebeg Hanım adına atfedilen bu eserin XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Kutluğ Timur'un Ürgenç'i idaresi sırasında

(1321-1336) veya ondan kısa bir süre sonra bina edildiği görüşü hakimdir.[22] Yapı birkaç bölümden meydana gelmektedir. Ana mekânı (ziyaret bölümü) dıştan onikigen ve içten altıgen plan esasına dayanmaktadır. Bu kısım çift kubbe ile örtülmüş; fakat dış kubbe büyük ölçüde yıkılmıştır. Taç kapıdan açılan eyvan şeklindeki girişten çift kanatlı kapı ile “dehliz” adı verilen mekâna geçilmektedir. Buradaki üç kapıdan sağdaki, bir koridor ile üst galerilere götüren merdivene açılmaktadır. Soldaki kapıdan mazgal pencereli hücreye; diğerinden, yapının ana bölümü olan ziyaret kısmına girilir. Açıklıklardan yeterince ışık alan mekânın nişlerle teşkilatlandırılan duvarları, yukarıda 12 m. çapındaki kubbe ile bütünleşmektedir. Bunun kuzey tarafına bitiştirilen cenazeliğinin üstü de daha küçük ölçülerde kubbe ile kapatılmışken, bu kubbe yıkılmıştır. Yapı, iç ve dış çini süslemeleriyle de üzerinde durulması gereken bir eserdir. Dış cephelerin zengin çinileri büyük tahribe uğramış ve onlardan pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Kalıntılarından bunların kobalt mavisi, firuze, beyaz, kırmızı, kahverengi, yeşil ve siyah renklerle yapılmış çeşitli geometrik ve bitkisel motiflerle, yazı dekorlarından oluştuğu görülmektedir. Gerek planı, gerek ise dış cepheleri bakımından türbe, Orta Asya’da XIV. yüzyıl Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. O dönemin başka bir yapısı Necmeddin Kübra Türbesi’dir. Köne Ürgenç’te eski bir mezarlık alanda bulunan türbe, Taçkapısındaki kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Moğol istilası esnasında şehit edilen ünlü mutasavvıf Necmeddin Kübra[23] için 1321-1333 yılları arasında[24] Kutluğ Timur tarafından yaptırılmıştır. Yapı, bir girişle ona bağlanan üç bölümden oluşmaktadır. Planı “A” şeklini alan mekânlarının üzerini birer kubbe örtmektedir. Türbeye, çini süslemeleriyle gösterişli taçkapısındaki çift kanatlı bir kapıyla girilmektedir. Giriş işlevi yapan ön bölümdeki üç kapıdan, karşıdaki ile Necmeddin Kübra’nın sandukasının bulunduğu mekâna; sağda ve soldakilerle de yan odalara geçilmektedir. Üzerleri birer kubbe ile örtülmüş bulunan mekânlardan Necmeddin Kübra’nın sandukasının bulunduğu bölüm,

diğerlerinden daha geniştir. İç mekânların Necmeddin Kübra'nın ifte sandukasını kaplayan (sonradan dökölmüş) ini süslemelerinden başka sade oldukları da gözlenmektedir.

Bu yapılardan başka Ürgenç'te, Necmeddin Kübra Türbesi'nin karşısında Sultan Ali Türbesi ile Törebeg Hanım Türbesi civarında Seyid Ahmed Türbesi ve kalıntıları son yıllarda ortaya ıkarılan Gülgerdan Türbesi adlı eserler bulunmaktadır. Bunlardan XVI. yüzyıla tarihlendirilen Sultan Ali Türbesi Törebeg Hanım Türbesi'nin planını daha küçük ölçülerde ve basit şekilde tekrarlamaktadır. Yapı herhangi bir sebepten dolayı tamamlanamamıştır. Seyid Ahmed Türbesi ise iki bölümden ibaret olup, mekânlarının üzeri biri büyük, diğeri küçük tromplu iki kubbe ile örtölmüştür. Kesin tarihi bilinmeyen eser, son yıllarda tamamen yenilenmiştir. Yine inşa kitabesi bulunmadığı için ne zaman ve kim tarafından bina edildiğı kesin şekilde bilinmeyen Gülgerdan Türbesi için, kazılarla eseri ortaya çıkaran H. Yusubov, XII-XIII. yüzyılları önermektedir.[25] Ancak bunun XIV. yüzyıl eseri olması daha akla yakın gelmektedir.[26] Kuzey-güney istikâmetinde, dikdörtgen bir alanı kaplayan bina, iki bölümden ibarettir. Çoğunlukla temel seviyesine kadar yıkılmış olan eserin kazılarla açığa çıkarılan 2-3 m. kalınlığındaki tuğla kaplı duvarları, belli bir seviyede onarılmıştır. Bunların bazı taraflarının mavi ve lacivert sırlı tuğlalarla baklava deseni şeklinde dekorlandığı görölmektedir.

■ Dehistan

Bugün Türkmenistan'ın güneybatısında ve Kızıletrek şehrinin 90 km. kadar kuzeybatısındaki çöl alanda bulunan Dehistan, günümüzde "Meşhed-i Mısıryan"[27] adıyla tanınmaktadır. Ortaçağ'da önemli bir ticaret ve sanat merkezi olduğı bilinen kentin, aynı zamanda Horasan'da en eski Türk yerleşim merkezlerinden biri olduğı tarihi kaynakların verdiğı bilgilerden anlaşılmaktadır. Belâzürî, VII. yüzyılda kentte yaşayan Türklerin Araplara karşı mücadelesinden bahsetmektedir[28] Diğeri taraftan burada "Dehistan Ribatı" adı

verilen, gayr-i Müslim Türkler'e karşı yapılmış kale ve dini külliye'nin varlığı 910'dan beri bilinmektedir.[29] Makdisî, buranın ribât oluşundan ve surunun sultan tarafından tahrip edildiğinden söz ederek, kent hakkında şu bilgiyi verir: "Sur üç kapılıdır. Şehir mâmur, zarif, güzel mescitleri, parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. Camisi yoktur. Eski mescidinde ağaçtan direkler bulunur."[30]

X. yüzyılda, Sâ mânî idaresinde bulunan ve XI. yüzyılın başlarında Gazneli toprağı olan bölge, 1035'te Selçuklular'ın Nesâ'da Gazneliler'e karşı kazandığı zafer sonunda onların eline geçmiş ve Sultan Mesud Dehistan'ı "Dihkân" unvanıyla Çağrı Bey'in idaresine vermiştir.[31] Dandanakan Savaşı'nın (1040) ardından Selçuklular, Gazneliler'i Horasan'dan çıkartarak bölgeye hakim olmuşlar ve bundan böyle uzun bir süre kent, Selçuklular tarafından atanan valilerce idare edilmiştir.

XI-XIII. yüzyıllarda parlak bir devir yaşadığı anlaşılan kent, XV. yüzyılın sonlarında eski önemini yitirerek terk edilmiştir.[32]

Düz bir arazi üzerine kurulan eski kentin harabe haldeki yerleşim yerinde, hala izlenebilen cadde ve bunları kesen sokaklarının iki yanında dizildiğı anlaşılan yapı kalıntıları, burasının Ortaçağ'daki durumuna kısmen ışık tutmaktadır. Şehri çevreleyen Dışkale'nin kerpiç sur duvarlarından bazı bölümleri günümüze gelebilmiştir. İlk kez ne zaman kurulduğu tespit edilemeyen bu yapıdan başka eski şehirde, sur içinde iki minare kalıntısı ile dışarıda bir kervansaray ve mescidin yıkıntıları dikkati çekmektedir. Bunlardan sur içinde, şehrin hemen hemen merkezine yakın bir konumda bulunan ve Kuzey Minare olarak adlandırılan tuğla minare, kitabesine göre 1102'te şehrin idarecisi Ebü'l Cafer Ahmed tarafından inşa ettirilmiştir. Silindirik gövdesiyle tamamen devrinin Selçuklu özelliklerini yansıtan eserin üst yarısı yıkılmıştır. Mevcut alt kısmında üçü kûfi kitabe, biri de geometrik örgülerden oluşan dört süsleme kuşağı mevcuttur. Minarenin ait olduğu camiden ise eser kalmamıştır.

Kuzey Minare'nin güney tarafında, Dehistan'ın XIII. yüzyıl

Cuma Camisi'nin kalıntıları yer almaktadır. Taçkapısındaki kitabesine göre, XIII. yüzyılın başlarında Harezmşah Muhammed tarafından inşa ettirelen[33] yapı, harim ve avlu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Harimin kuzey tarafında bulunan avlunun etrafı revaklarla kuşatılmıştır. Buradan yüksek ve zengin süslemeli bir taçkapı ile geçilen iç mekân ise, mihrap önü kubbeli, yanlarda yuvarlak tuğla payelerle genişletilen bir plan arz etmektedir. Caminin tuğladan silindirik minaresi, üst kısmı yıkılmış halde avlunun dış kuzeydoğu köşesine yakın bir konumda bulunmaktadır.

Dehistan'da şehri kuşatan sur duvarlarının dışında birisi Dehistan Kervansarayı, diğeri Dehistan Namazgah Camisi'ne ait iki önemli yapı kalıntısı dikkati çekmektedir. Sur duvarlarının hemen dış yüzünde bulunan Dehistan Kervansarayı, çok harap vaziyettedir. Kerpiçten inşa edilen yapı, eski planına göre, dıştan kulelerle takviye edilen kareye yakın bir plan arz etmektedir. Ortada revaklı bir avlu ile bunu dört yönden kuşatan mekânlardan meydana gelmektedir. Namazgah Camisi için mevcut durumuna bakarak bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Pugaçenkova'nın çizimine göre, caminin harimi üç bölümlü bir plana sahiptir. Burada duvarlarla ayrılan mekânın aralarındaki bağlantı, ikişer kapıyla sağlanmıştır. Diğerlerinden daha geniş tutulduğu gözlenen mihrap önü kısmının üzerinin kubbeyle örtülmüş olması muhtemeldir. Yanlardaki dikdörtgen planlı mekânlar tonozlarla kapatılmış olmalıdır. Kitabeleri bulunmadığından inşa tarihi kesin şekilde saptanamayan her iki eser de genel bir tarihlendirmeye XI-XII. yüzyıllara verilmektedir.

Şehrin 7 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan ve Meşhed denilen Eski Dehistan Mezarlığı'nda da bazı önemli mimarlık eserleri mevcuttur. Bunların en önemlisi mezarlığın en yüksek noktası olan yığma tepecik üzerinde yer alan Mezar-ı Şir Kebir'dir. Türbe-mescit yapısı olarak bilinen bu eser mezarlıktaki diğer türbe kalıntılarına göre ayakta ve daha iyi durumda olmasıyla dikkati çekmektedir. Kare planlı yapı, üzeri kubbeli bir bina ile, buna kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerde sonradan (XII. yüzyılda) eklenmiş bölümlerden oluşmaktadır. Kubbeli ana

mekânın ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, XI. yüzyılın sonlarından kalmış olma ihtimali yüksektir.[34] Bir kenarı, 8,5 m. uzunluğundaki merkezi mekânın dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturan ve içten beş kademeli tromplarla geçilmiş olan kubbesinin, iç zeminden yüksekliği 11 m'yi bulmaktadır. Kubbenin bugün orta kısmı yıkıldığı için açıktır. XII. yüzyılda ilave edilen kısımlar da harap vaziyettedir. Yapının dış kısmı çeşitli etkenlerle değişikliğe uğramışsa da, içinin genel mimari özgünlüğünü koruduğu görülmektedir. Duvarlarında nişler bulunan ana mekân, zengin stükle bezenmiştir. Burada, stilize çeşitli bitkisel motifler ve yazılardan oluşan tezyinat en çok nişlerde ve onların etrafında yoğunlaşır. Bunların kalan izlerinden motiflerin çok renkli (mavi, kırmızı ve yeşil) boyandıkları anlaşılmaktadır. Nişlerden en süslü ve gösterişlisi, güney duvara yerleştirilen mihraptır. Kible yönündeki duvarın ortasında, beş dilimli ve kemer alınlıklı girinti biçiminde, iç içe iki nişten oluşan bu mihrapta, dilimli kemerin kuşattığı alınlık spiral rûmillerle doldurulmuştur. Dikdörtgen görünüşlü mihrap, ince bir kuşak halinde, üstte biri kûfî kitabe, diğeri lotus-palmet dizisinden oluşan iki şeritle çevrelenmekte ve yukarıda sivri kemerle son bulmaktadır. İç mekânda, bugün herhangi bir mezar veya sanduka mevcut değildir. Mezar-ı Şir Kebir'in yakın çevresinde, eski mezarlık alanda dağılmış halde 4 türbe kalıntısı görülmektedir. XI-XII. yüzyıllara tarihlendirilen ve günümüzde çok harap vaziyette olan bu yapıların en önemli özellikleri, çokgen veya silindirik gövde biçimindeki planları ile eyvan şeklinde girişlere sahip olmalarıdır.[35]

■ Serahs

Türkmenistan'ın güneyinde, Tecen Irmağı'nın orta havzasında yer alan Serahs, Meşhed ile Merv arasında Horasan'ın çok eski şehirlerinden biridir.

İpek Yolu üzerinde bulunması[36] ve savunma açısından da stratejik bir konumda yer almasından dolayı ilk çağlardan

itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Serahs, XI. yüzyılın başlarında Gazneli topraklarına katıldı. 1035'te Selçuklular Horasan'a göç ettiklerinde ilk yurt edindikleri yerlerden birisi de Serahs ve çevresiydi.[37] 1038'den sonra da bütünüyle Selçuklu hakimiyetine geçerek, onların üçe ayrılan (Nişapur, Merv, Serahs) idare merkezinden biri haline geldi. Günümüzde maziden hatıra olarak birkaç yapı kalıntısı dışında yok olmuş bulunan Serahs, muhtemelen en parlak çağını da Selçuklu devrinde yaşamış olmalıdır.

Bugün eski kentte, İç Kalenin kalıntıları ile Ebû'l Fazl Türbesi'nden başka eser görülmemektedir. İç Kale'nin son yıllarda başlayan kazı çalışmaları halen devam etmektedir. Oldukça harap durumdaki bu kalenin büyük kısmı toprak altında kalmıştır. Yapının ilk kez M.Ö. VI-IV. yüzyıllarda kurulduğu sanılmaktadır. Gazneli, Selçuklu ve sonraki dönemlerde de stratejik konumu itibariyle önemli rol oynayan yapının, zaman zaman yıkıma uğradığı ve Moğol istilasında (1221) tahrip olduğu bilinmektedir. Timurlu döneminde, Şahruh'un emriyle yeniden onarılan kale, bir süre daha işlevini sürdürmüş; en son 1832'de, Safevilerin Serahs'ı işgali ve kaleyi tahribiyle terk edilmiştir. Serahs'ın halen en önemli mimari anıtı sur duvarlarının dışında yer alan Ebû'l Fazl (Serahs Baba) Türbesi'dir. Yapının inşası için genellikle 1023/4 yılı[38] kabul ediliyorsa da gerçekte bu tarih, Şeyh Ebü'l Fazl'ın ölüm tarihidir. Bir görüşe göre türbe, Ebü'l Fazl'ın vefatından hemen ya da birkaç yıl sonra sevenleri tarafından yaptırılmıştır. Fakat diğer bir görüşe göre de yapı XI. yüzyılın sonlarında inşa ettirilmiştir. Eserin mimari özellikleri göz önüne alındığında ikinci görüşün tarihlendirme açısından daha uygun olduğu düşünülebilir. 1417/18'de Şahruh'un emriyle onarım geçirmiştir. Kalın duvarların üzerinde silindirik kasnakla yükselen kare planlı türbeyi, tromplu, hafif sivri ve çift cidarlı büyük bir kubbe örtmektedir. Süsleme açısından dışta ve içte sade görünümlü eser doğu cephesinde anıtsal bir taçkapıya sahiptir. Diğer cepheleri, her birine açılan beşer eşit nişle hareketlendirilmiştir.

Serahs'ın 8 km. kadar güneydoğusunda bulunan Yartı Kümbet, eskiden doğu duvarında bulunan tuğladan kûfi tarih kitabesine göre, 1098 yılında yapılmıştır. Kimin adına bina edildiği kesin şekilde bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar türbenin bu civarda yaşamış olan Şeyh Ahmed el Hâdi için yapıldığını belirtmektedirler.[39] Kare planlı türbenin üzeri, tromplu tek kubbeye kapatılmıştır. Yapının kerpiçten inşa edilen duvarları iç ve dış yüzlerden tuğlalarla kaplanmıştır. Halen harap durumdaki türbenin üst örtüsü ile, duvarlarının büyük kısmı temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

Serahs'da olmamakla birlikte o çevrenin mimarisine dahil edilebilecek olan diğer önemli bir eser eski Meana'da (Mehne) bulunan Ebu Said Türbesi'dir. XI. yüzyıl mutasavvıflarından Ebu Said adına yaptırılan türbenin kesin tarihi bilinmemekte; ancak, 1049'dan hemen sonra (XI. yüzyılın ortaları) inşa ettirildiği kabul edilmektedir.[40] Yapı XIV. yüzyılın ilk yarısında esaslı bir onarım görmüştür. Kübik görünümlü, kare planlı türbenin üzeri, dıştan silindirik kasnaklı, çift cidarlı ve fenerli bir kubbeye örtülmüştür. Tuğla yapının güneybatı cephesinde çinilerle kaplı anıtsal bir taçkapısı bulunmaktadır. Diğer cepheler, Ebü'l Fazl Türbesi'nde olduğu gibi sivri kemerli nişlerle teşkilatlandırılmış; fakat, burada nişler yukarı alınmak ve alt kısımlarda düz bırakılmak suretiyle cephelerde iki katlı bir görüntü elde edilmiştir. Tek ve büyük bir hacimden oluşan iç mekânda da açılan nişlerle duvarların oldukça hareketlendirildiği ve yüzeylerin çok zengin şekilde kalem işleriyle bezendiği görülmektedir. Bunların dışında Türkmenistan'da birkaç önemli yapı daha mevcuttur. Eski Amûl (Çarçöv)-Harezmi yolu üzerinde inşa edilen Daya Hatun Kervansarayı, bölgede türünün diğer örneklerine nispeten daha iyi korunmuş olmasıyla dikkati çeker. XII. yüzyılın başlarında yaptırıldığı sanılan eser, ortada dört eyvanlı avlusu ile bunun çevresine sıralanan oda ve hizmet birimlerinden oluşmaktadır.

Güney Türkmenistan'da Eski Zâm (Kerki) civarındaki Astanaba mevkisindeki Alembardar Türbesi ile Astanababa Yapı Kompleksi de üzerinde durulmaya değer mimari anıtlardır. Kare planlı ve

üzeri kubbeli Alembardar Türbesi'nin XI. yüzyılın başlarında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. XII. yüzyıldan başlayarak çeşitli dönemlerdeki eklemelerle küçük bir külliye (kompleks yapı) halini alan ikincisi ise, üzerleri birer kubbeyle örtülü dört bölümlü bir bina ile ona ekli giriş ve hol kısımlarından meydana gelmektedir.

Aşabat yakınlarında eski Anev harabeleri arasında yer alan cami merkezli bir manzume yapısı (Anev Manzumesi), Türkmenistan'ın en güzel XV. yüzyıl eseridir. Cami, türbe, medrese ve hankahdan oluşan yapı manzumesi, kitabesine göre 1455/56'da yaptırılmıştır. Eski resimlerinde çinilerle süslemeli anıtsal taçkapısıyla dikkati çeken eser, 1948 depreminde yıkılmış ve geriye sadece enkaz yığınları kalmıştır.[41]

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkmenistan'da eski dönemlerden (XI-XIX. yüzyıllar) az sayıda örneği kalmış olan camiler, cuma ve namazgâh camileri olarak iki grupta ele alınabilir. Dehistan'daki Cuma Camisi (XIII. yüzyıl başları) istisna edilirse; bunlar İran'daki Selçuklu camilerinden farklı plan şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. İlk kuruluşları X. yüzyıla kadar uzanan Çilburç ve Dandanakan camileri, çok destekli eski Arap camilerinin etkilerini taşıırken, XI. yüzyılın sonlarında yapılan Talhatan Baba Camisi, merkezde mekâna hakim kubbesi ve ikişer çapraz tonoz örtülü yan kısımları ile dikkat çekici bir plana sahiptir. İki payeden başka, mekân içinde herhangi bir bölme elemanının bulunmaması ve bunların sivri kemerli geniş açıklıklarla birbirine bağlanması, yeni bir mekân arayışının erken örneği olması bakımından Türk mimarisinin gelişiminde önemli bir basamaktır. Zira daha sonra merkezi mekân arayışları, aynı esaslar doğrultusunda, sürekli denemelerle gelişmesini sürdürecektir ve XVI. yüzyılda Sinan'ın eliyle zirveye taşınacaktır.

Çoğunlukla ana giriş istikâmetinde geniş avlusu bulunan camilerin bina veya avlu köşelerinden birine bitişik konumda silindirik gövdeli bir minare yer almıştır. Bugün, ikisi Dehistan'da; biri Ürgenç'te olmak üzere, üst kısımları

yıkılmış halde tuğladan silindirik gövdeli yalnızca üç örneği mevcut olan minarelerin gövdeleri, geometrik ve yazı kuşaklarıyla bezelidir.

Mezar anıtı geleneğini sürdüren türbeler Türkmenistan mimarisinde önemli bir yer tutar. Çok genel bir yaklaşımla tek mekânlı, kare planlı ve üzeri kubbeli yapılar karakteristiktir. Güney Türkmenistan'da, Merv, Serahs, Amûl (Çarçöv) ve Zâm (Kerki) civarındaki mezar anıtları, plan ve üst örtüleriyle bu tipte inşa edilmişlerdir. Horasan'da Ebü'l Fazl ve Ebu Said türbeleri, çapı, 10 m'yi aşan kubbeleriyle mezar anıtlarının gelişmesinde önemli yapılardır. Bunlar aynı zamanda, XII. yüzyılın ortalarında Serahslı mimar Muhammed bin Atsız'ın eseri Sultan Sancar Türbesi'ne öncü olmuşlardır. XII. yüzyıl Türk İslâm mimarisinin en muhteşem mezar anıtı sayılan bu eser, o zamana kadar bütün gelişmeleri kendinde toplamıştır. Yapının 17 m. çapındaki kubbesi, Türk mimarisinde ancak XIV. yüzyılın sonlarında inşa edilen Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'yle aşılabilmiştir.

Türbelerde bölgelere ve kültürel etkilere göre bir kısım önemli farklar da vardır. XI-XII. yüzyıllara verilen Dehistan'daki türbeler, önlerindeki eyvan şeklindeki giriş bölümlerinin yanı sıra; çokgen, silindirik gövde biçimleri ve planlarıyla da diğerlerinden ayrılan özelliklere sahiptir.

Harezmşahlar devrinde inşa edilen türbeler tek mekânlı, kare planlı, içten kubbeli, dıştan da konik veya piramit çatılı bir kuruluşa sahiptirler. Bunlardan Ürgenç'te Fahreddin Razi Türbesi, kare kaide üzerine piramit çatılı iken, Sultan Tekeş Türbesi, kare gövdenin üzerinde silindirik ikinci bir gövde şeklinde yükselmekte ve bunun üzerini konik külâh örtmektedir. Ürgenç'teki XIV. yüzyıl türbelerin ise tek mekânlı olmadıkları görülür. Necmeddin Kübra Türbesi, mezarın bulunduğu kare planlı bölüme eklenen bir giriş ve bunun iki tarafında yer alan hankah kısımlarıyla, erken devir Osmanlı yapılarından tabhaneli camileri anımsatmaktadır. Törebeg Hanım Türbesi de, birkaç bölümden oluşur. Kendine özgü planı, dış cephe anlayışı ve süslemesiyle dikkati çeken türbe, mimari özellikleriyle daha sonra Timurlu mezar anıtlarını da etkilemiştir.

Ülkenin çöl alanlarında ve ıssız yol güzergâhlarında bulunan kervansaraylar, günümüzde çok harap vaziyettedirler. Türk kervansaray yapılarının erken örnekleri olmaları açısından büyük öneme sahip bu binalar, eyvanlı, tek ve çift avlulu olarak tasarlanmışlardır. Ayrıca, işlevi henüz tartışmalı olsa da Başane'de bulunan ve genellikle kervansaray olarak kabul edilen bir yapı, avlulu ve kapalı hol bölümleriyle, Anadolu Selçuklu dönemi Sultan hanlarının prototipini ortaya koymaktadır.

Tarihi kaynaklardan Orta Çağ'da bölgede çok sayıda medrese ve kütüphanenin mevcut olduğu öğrenilmekte; ancak, günümüze gelemedikleri için bunların plan ve mimari özellikleri konusunda şimdilik kesin bir şey söylenememektedir.

Mimari yapıların simetrik bir düzen gösteren ana cepheleri özellikle önem kazanmaktadır. Selçuklu dönemi türbelerinde, bir bütün halinde ele alınan ana cephelerde, yukarı fazlaca taşan taçkapı tipleriyle karşılaşılmazken, kervansaraylarda büyük ve gösterişli taçkapılar yapının ayrılmaz bir parçası halini almaktadır. XIV-XV. yüzyılda ise yüksek taçkapıların bütün yapılarda sevilerek uygulandığı anlaşılmaktadır.

Türkmenistan mimarisinde temel yapı malzemesi, doğal çevre etkenine bağlı olarak daima kerpiç, tuğla, balçık ve ahşap olmuştur. Bunların mimaride kullanımı ise devirlere göre değişmektedir. Başka bir deyişle, tuğlanın zengin ve yaygın şekilde kullanılması, mimarinin gelişme dönemleriyle paralellik arz eder. Buna karşılık, daha ilkel kabul edilen kerpiç ve balçık ise gerileme zamanlarında birinci sırayı almıştır.

Türkmenistan'da mimari süsleme, Selçuklu eserlerinde tuğlaya bağlı olarak geometrik kompozisyonlar; buna karşılık, stük ve terrakotta bezemelerde bitkisel örgeler ve yazılı örnekler şeklindedir. O dönemde, çininin de sevilerek kullanıldığı bilinmekle birlikte, pek eser kalmamıştır.

Harezmşahların dış süslemede çiniye önem verdikleri anlaşılmaktadır. Fakat XIV. yüzyılda Altın Ordu Hanlığı döneminin Ürgenç yapılarında, çinili eserlerin en güzel örnekleri izlenmektedir. Bu konuda Törebeg Hanım Türbesi içte

ve dıştaki çini kaplamalarıyla, bütün Orta Asya yapıları arasında seçkin bir değere sahiptir. Çininin Ürgenç'te kaydettiği söz konusu gelişmenin etkileri, daha sonraları Timurlu yapılarının mimari süslemesine de yansımıştır. Anev Camisi'nin çinileri, bu etkileşimin ipuçlarını vermektedir. Türkmenistan'ın (Türk devri) mimari anıtları, Türk mimarisinin gelişmesi açısından çok büyük önem taşımaktadır. Özellikle, Selçuklu ve Harezmsahlı eserlerinin Anadolu'daki Türk yapılarına mimari karakter bakımından yakınlığı; bir yandan, aynı kökten beslenen ortak kültür ve sanat üslûbuna işaret ederken, diğer taraftan da sahip olduğumuz mimarlık mirasımızın kimlik ve kaynağına ışık tutmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Yüksel SAYAN,
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü /
Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 6 Sayfa: 63-75

■ KAYNAKLAR:

- ◆ AHMEDOV, Azim; Gadımiyetin Yanı, Aşgabat 1993.
- ◆ ALTUN, Ara; Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988.
- ◆ ASLANAPA, Oktay; Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara 1996.
- ◆ Atâ Melik el-Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşâ (trc. M. Öztürk), I-II, Ankara 1988.
- ◆ ATAGARRİEV, E.; "Misriyanın Tarihi ve Barada Taze Arkeologik Mağlumatlar", TY, S. 2/16, Aşgabat 1973, s. 21vd.
- ◆ ATAGARRİEV, E. ve Diğerleri; Türkmenistanın arhutektura yadigarluklery-Pamyakniki arhitektury Türkmenustana, Leningrad 1974.
- ◆ BAÇINSKIY, N. M. ve diğerleri, Arhitekturnie pamyatniki Türkmeni, Moskva-Aşhabad 1939.
- ◆ BARTHOLD, V. V.; Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Hazırlayan: H. D. Yıldız) Ankara 1990.
- ◆ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya; Fütûhû'l-büldân (trc. M. Fayda),

Ankara 1987.

- ♦ BERTHELIS, E.; "Necm-ed-din Kübra", İA, IX, İstanbul 1988, s. 163-165.
- ♦ Cüzcanî, Tabakat-î Nâsırî (nşr. Habibi), Kâbil 1328.
- ♦ ERŞOV, S. A.; Arhitekturnie Pamyatniki Türkmenii, Moskva-Aşhabad 1939.
- ♦ ESİN, Emel; "Merv", Türk Ansiklopadisi, XXIV, Ankara 1976.
- ♦ Hafizi-Ebru, "İzleçeniya iz geografiçeskogo soçineniya", MİTT, I, Moskva 1939.
- ♦ HALİMOV, Nazar; Gadimi Ürgence Sıyahat, Aşgabat 1986.
- ♦ HALİMOV, Nazar, "Dehistan'ın Minaraları (Restavratsiya Meseleleri) ", TY, II/44, Aşgabat 1987, s. 13-14.
- ♦ HALİMOV, Nazar, "Novie Svadenia ob arhitekturna pamyatnika Kunya-Ürgença", İAN, 1981.
- ♦ Hudûd'ul-'alam, (İng. trc. V. Minorsky) London 1937.
- ♦ İbn Battûta, Ebu Abdullah; Tam Metin Seyahatname-Tuhfetu'n Nuzzâr fi garaibi'l Emsâr-I-II (trc. M. Çevik), İstanbul 1993.
- ♦ İbn Havkal, Ebü'l Kasım; Sûret el-arz, -Dâr Mektebet el-Hayat neşri-Beyrut, -tarihsiz-.
- ♦ İbn'ül Esir, Ali b. Muhammed; el-Kâmil fit-tarih Tercümesi (Bahar neşr.), I-XIII, İstanbul 1987-1989.
- ♦ İbnü'l Fakih, Kitabü'l Buldân (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1885.
- ♦ İstâhri, İbrahim b. Muhammed; Mesaliku'l Memalik (nşr. M. J. De Goeje), Beyrut 1927. JUKOVSKIY, V. A.; Razvalini Starogo Merva, Spb. 1891.
- ♦ İstâhri, İbrahim b, "Juzn i reci Abu Said Meyheney", Skago, Spb. 1899.
- ♦ KAFESOĞLU, İbrahim; Harezmsahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992.
- ♦ KÖYMEN, M. A.; Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993.
- ♦ KUN, A.; Ot Hivı do Gazavata, Materialı dılya statistiki Türkistanskogo kraya, vip. VI, Spb. 1879.
- ♦ KUYULU, İnci; "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılması", Sanat Tarihi Dergisi VIII, İzmir 1996.
- ♦ LAPİROV, M. S. -SKAPLO "Portal razvalin karvan-saray na

gorodise Taş-kala v Kunya-Ürgenç", THE, II, s. 529 vd.

♦ Makdisî, Muhammed b. Ahmed; Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Akalim (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1877, 1906.

♦ MARUŞENKO, A. A.; Arhitekturnie Pamyatniki Türkmenii, Moskva-Aşhabad 1939.

♦ MASSON, B. M.; Merv Margiananın Payitahtı, Aşgabat 1991.

♦ MASSON, B. M, "Maşadı Misrian Royanının Suvarılmağı ve Onun Geçmişinin Övrenilmeği", TY, . 1/11, Aşgabat 1971.

♦ MASSON, B. M, "Yene Bir Gezek Anev Metcidi", TY, S. 2/28, Aşgabat 1979, s. 19vd.

♦ Materiali po istorii Türkmen i Türkmenii (MITT), I, Moskova-Leningrad 1939.

♦ MERÇİL, Erdoğan-ALTUN, Ara; "Gazneliler", DİA, XIII, İstanbul 1996, s. 480-486.

♦ Mervezi, Tabayi'ul hayvan (nşr. V. Minorskiy) London 1942.

♦ MİNORSKİY, V.; "Meşhed-i Mısriyan", İA, VIII, İstanbul 1979, s. 159-160.

♦ NURGELDİEV, A. -BERDİEV, A.; "Gar Toplayan Desgaların Ehmiyeti Hakkında", TY, S. 51, Aşgabat 1991, s. 16vd.

♦ ORAZOV, O.; "Saraght Oazisinin Mavzoleyleri", TY, I/7), Aşgabat 1969, s. 18-19.

♦ ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Harezm", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 217-220.

♦ PİLYAVSKİY, V. İ.; Sırtsovie soorujeniya drevnego Merva, vol. 8, Moskva 1947.

♦ PİLYAVSKİY, V. İ, "Köne Ürgenç Mavzeleylerinin Sırları", TY, I/11, Aşgabat 1971, s. 15-17.

♦ PİLYAVSKİY, V. İ, Ürgenç i Mizdahkan, Moskva 1948.

♦ PRİBITKOVA, A. M.; "Mavzoley Abul-Fazl v Serahs", Arhitektura respublik Sredney Azii, Moskva 1951, s. 282 vd.

♦ PRİBITKOVA, A. M, Materiali po zodçestvy Türkmenii, Moskva 1957.

♦ PRİBITKOVA, A. M.; "Kervan-saray Daya Hatun", Sp. Arkhitekturnoe nasledstvo, III, Moskva 1953, s. 101 vd.

♦ PUGAÇENKOVA, G. A.; Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Porı Rabovladieniya i Feodalizma, Moskva 1958.

♦ PUGAÇENKOVA, G. A, Starıy Merv, Aşhabad 1960.

- ◆ PUGAÇENKOVA, G. A, İskusstvo Türkmenistana, Moskva 1967.
- ◆ PUGAÇENKOVA, G. A, "Daşın Yüzündeki Saz", TY, I/13, Aşgabat 1972, 14-18.
- ◆ PUGAÇENKOVA, G. A, "Arhitekturnie Pamyatniki Dahistan, Abiverd, Serahs", TYUTAKE, II, Aşhabad 1951, s. 234 vd.
- ◆ RUSKA, J.; "Serahs", İslâm Ansiklopedisi, X, İstanbul 1980, s. 502.
- ◆ SARAY, Mehmet; "Altun Orda Hanlığı", DİA, II, İstanbul 1989, s. 538.
- ◆ SAYAN, Yüksel; Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl), Ankara 1999.
- ◆ SEMENOV, A. A.; "Nadpisi na portale meçeti v Meçedi Misriane", ZVO, XVIII, Spb. 1908.
- ◆ SÖZEN, Metin; Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul 1975.
- ◆ TANERİ, Aydın; "Gürgenç", DİA, XIV, İstanbul 1997, s. 321-323.
- ◆ TOGAN, Zeki Velidi; "Harezmi", İA, V/I, İstanbul, -tarihsiz- s. 254vd.
- ◆ TOGAN, Zeki Velidi, Horezm Kültürü Vesikaları Horezemce Tercümelî Mukaddimat al Adab, İstanbul 1951.
- ◆ TURAN, Osman; Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993.
- ◆ YAKUBOVSKIY, A. Yu.; Altın Ordu ve Çöküşü (trc. H. Eren), Ankara 1976.
- ◆ YAKUBOVSKIY, A, Razvalini Ürgenç, Leningrad 1930.
- ◆ Yâkût el Hamavî, Mû'cem'ül-Büldân, I-V, Beyrut 1979-1986.
- ◆ YUSUBOV, Hemra; Gadimi Horezmin Yüreği, Aşgabat 1995.
- ◆ ZASIPKIN, B. N.; Arhitektura Sredney Azii, Moskva 1948.

■ Dipnotlar:

- [1] G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya..., s. 358.
- [2] E. Esin, "Merv", Türk Ansiklopadisi, XXIV, Ankara 1976, s. 19.
- [3] E. Esin, a.g.m., s. 20.
- [4] Yâkut, Mu'cem, V, s. 114-115.

- [5] Yâkût, Mu'cem, V, 112, 114.
- [6] O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993, s. 110.
- [7] O. Turan, a.g.e., s. 159-160.
- [8] A. Özaydın, "Harezm", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 218; A. Taneri, "Harezmşahlar", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 231.
- [9] V. İ. Pilyavskiy, bu yapının şimdiki Ak Kale olduğu görüşündedir (TAY, Leningrad 1974, s. 170-171). İleride görüleceği gibi, H. Yusubov ise, 'Köşk-i Akçak'ın Törebeg Hanım Türbesi olduğunu ileri sürmektedir; Gadimi Horezmin Yüreği, Aşgabat 1995, s. 51.
- [10] İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992, s. 275.
- [11] V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Hazırlayan: H. D. Yıldız) Ankara 19, s. 421.
- [12] Bu konudaki tartışma ve görüşler hakkında bkz. Y. Sayan, a.g.e., s. 141, dipnot 383.
- [13] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Ürgenç, Leningrad 1930, s. 39; N. M. Baçinskiy, Arhitekturnie pamyatniki Türkminii, Moskva-Aşhabad 1939, s. 64; V. İ. Pilyavskiy, Ürgenç i Mizdahkan, Moskva 1948, s. 28; B. N. Zasıpkın, Arhitektura Sredney Azii, Moskva 1948, s. 61.
- [14] Geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., s. 156-157.
- [15] M. Saray, "Altun Orda Hanlığı", DİA, II, İstanbul 1989, s. 538.
- [16] V. V. Barthold, a.g.e., s. 482.
- [17] Türkmenistan SSR'nin Tarihi, I, Aşgabat 1957, s. 316; G. A. Pugaçenkova, "Daşın Yüzündeki Saz", TY, I/13, Aşgabat 1972, s. 14.
- [18] A. Yu. Yakubovskiy, Razvalini Ürgenç, Leningrad 1930, s. 20.
- [19] A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, s. 226-227.
- [20] G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 151; A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e., 33; V. İ. Pilyavskiy, a.g.e., s. 33-34.
- [21] N. Halimov, Gadimi Ürgence Sıyahat, Aşgabat 1986, s. 35.
- [22] A. Yu Yakubovskiy, a.g.e., s. 48; V. İ. Pilyavskiy,

a.g.e., s. 50-51; a. y., Ürgenç i Mizdahkan, s. 3-4; B. N. Zasipkın, a.g.e., s. 74-75.

[23] Bkz.: E. Berthels, "Necm-ed-din Kübra", İA, IX, İstanbul 1988, s. 163-165; bu makalenin sonunda Necmeddin Kübra ile ilgili bir bibliyografya da bulunmaktadır.

[24] N. M. Baçinskiy, a.g.e., s. 86-87; A. Yu Yakubovskiy, Razvalini Ürgença, s. 33; G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 154; a. y. "Daşın Yüzündeki Saz", TY, I/13, Aşgabat 1974, s. 14.

[25] H. Yusubov, a.g.e., s. 66.

[26] Gerek bu yapılar hakkında geniş bilgi, gerek ise bunların tarihlendirilmesine ilişkin olarak bkz. Y. Sayan, a.g.e., s. 161-177.

[27] V. Minorsky, "Meşhed-i Mısriyan", İA, VIII, İstanbul 1979, s. 159-160.

[28] Belâzürî, a.g.e., s. 483, 484.

[29] E. Esin, a.g.m., s. 116.

[30] Makdisî, Ahsenü't-tekasim, s. 358-359.

[31] O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 96-97.

[32] E. Atagarriev, TAY, s. 55.

[33] G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya., s. 329, 330, Y. Sayan, a.g.e., s. 47.

[34] Y. Sayan, a.g.e., s. 39.

[35] Yapılar hakkında geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., 50-57.

[36] O. Orazov, TAY, Leningrad 1974, s. 79.

[37] E. Merçil-A. Altun "Gazneliler", DİA, XIII, İstanbul 1996, s. 482.

[38] G. A. Pugaçenkova, İskusstvo Türkmenistana, s. 124; a. y., Puti Razvitiya, s. 276

[39] G. A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya., s. 286.

[40] G. A. Pugaçenkova, TYUTAKE, II, s. 240 vd.; a. y., Puti Razvitiya., s. 278-284.

[41] Geniş bilgi için bkz. Y. Sayan, a.g.e., 199-206. Taryhy yerler